

Bogdan Włodarczyk
Uniwersytet Łódzki
Instytut Geografii Miast i Turyzmu
bowlo@geo.uni.lodz.pl

PRZESTRZEŃ W TURYSTYCE, TURYSTYKA W PRZESTRZENI – O POTRZEBIE DEFINICJI, DELIMITACJI I KLASYFIKACJI

Abstrakt: Przestrzeń turystyczna została uznana przez większość badaczy za podstawowy przedmiot badań geografii turystyki. W artykule zdefiniowano przestrzeń turystyczną, wskazując na cechy wyróżniające ją w przestrzeni geograficznej oraz na te, które pozwalają określić jej charakter. Przeprowadzono także dyskusję nad potrzebą (czy też koniecznością) dokonywania wewnętrznych podziałów i klasyfikacji, a także zaprezentowano wybrane możliwe kryteria i sposoby podziału przestrzeni turystycznej.

Słowa kluczowe: przestrzeń geograficzna, przestrzeń turystyczna, przestrzeń nieturystyczna, definicja, delimitacja, klasyfikacja, ekumena turystyczna, aktywność turystyczna, zagospodarowanie turystyczne.

1. WSTĘP

Przestrzeń geograficzna, jej komponenty, zachodzące w niej procesy, występujące zjawiska oraz żyjący i działający w niej człowiek, są podstawowymi przedmiotami badań geograficznych. Przyjmując jako swego rodzaju aksjomat stwierdzenie, że przestrzeń turystyczna jest wyróżniającą się funkcjonalnie częścią ogólnej przestrzeni geograficznej (LISZEWSKI 1995), należy przyjąć *a priori*, że można ją analizować i opisywać podobnie traktując jako płaszczyzny odniesienia sfery pokazane na rys. 1 i opisane w tab. 1.

Przedstawione w artykule rozważania mają na celu wykazanie, że przestrzeń turystyczna, podobnie jak przestrzeń geograficzna, może być badana na wszystkich wymienionych płaszczyznach poznawczych, a precyzyjne definiowanie, delimitowanie oraz podziały i klasyfikacje służą lepszemu zrozumieniu samego pojęcia oraz pozwalają na większą racjonalność aktywności obserwowanych w przestrzeni turystycznej.

Biorąc pod uwagę płaszczyzny kognitywne podejmowanych badań można je uporządkować jeszcze w inny sposób (WŁODARCZYK 2011), wyróżniając:

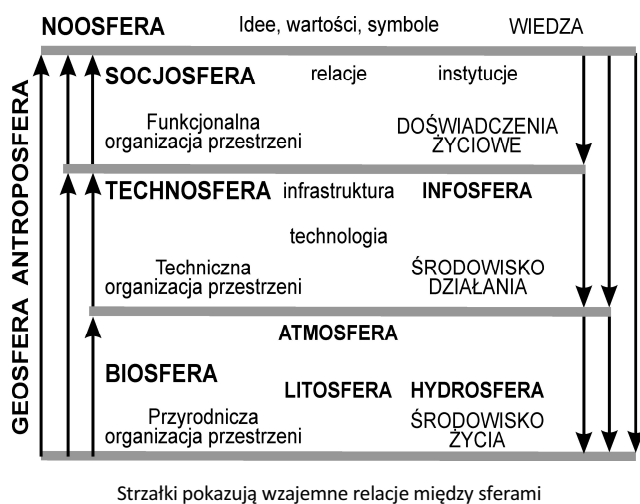
- 1) systemową – najbardziej ogólną (elementy wejścia i wyjścia traktowane jako informacje oraz ruch turystyczny, elementy systemu, relacje między elementami) (PREOBRAZENSKI, VEDENIN, ZORIN 1974, LEIPER 1979);

- 2) morfologiczną – kładącą nacisk na strukturę przestrzeni oraz relacje wynikające z wzajemnego położenia elementów ją tworzących, pozwalającą wykorzystać wyniki badań do modelowania przestrzeni;
- 3) funkcjonalną – obejmującą badania mające na celu identyfikację funkcji szczegółowych (poznawczej, wypoczynkowej itd.) głównie poprzez określenie charakteru obserwowanego w niej ruchu turystycznego, a tym samym charakteru całej przestrzeni turystycznej;
- 4) metaforyczną – odnoszącą się w znacznej części do niematerialnych elementów przestrzeni, wykorzystującą jej symbolikę, która odwołuje się do jej postrzegania przez pryzmat dzieł literackich, malarskich czy filmowych, które powstały z jej wykorzystaniem (MCCANNEL 2002, URRY 2007);
- 5) krajobrazową (w ujęciu dosłownym – fizjonomię) – będącą swoistą syntezą wszystkich wspomnianych wcześniej płaszczyzn z założeniem, że krajobraz jest wypadkową zarówno elementów tworzących przestrzeń, relacji występujących między nimi oraz symboli, poprzez które jest postrzegana (WŁODARCZYK 2009, 2011).

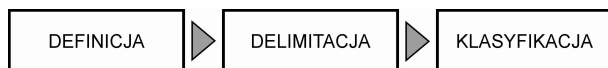
Tabela 1. Sfery kognitywne przestrzeni geograficznej, w tym przestrzeni turystycznej

Nazwa sfery	Przestrzeń w kategoriach ogólnych – przestrzeń geograficzna	Przestrzeń turystyczna
Geosfera	Obejmuje koncentryczne warstwy budowy Ziemi o zróżnicowanym składzie chemicznym i stanie skupienia, np. litosfera (skorupa ziemska), hydrosfera (powłoka wód ziemskich), atmosfera (gazowa powłoka Ziemi). Jej częścią jest biosfera rozumiana jako przestrzeń zamieszkała przez organizmy żywe, w tym człowieka.	Walory i atrakcje turystyczne o charakterze naturalnym, które są podstawą rozwoju wielu aktywności turystycznych.
Antroposfera	Technosfera Sfera ingerencji człowieka w przyrodę – rozprzestrzenianie się w środowisku przyrodniczym środków technicznych (infrastruktura, technologie). Jej częścią jest infosfera , czyli całokształt informacji rejestrowanych, przetwarzanych i przechowywanych. Coraz częściej mówi się o relacjach zachodzących w tej sferze między jej elementami, tzw. teoria ANT (<i>Actor Network Theory</i> – socjologia nie-ludzi [pol.])	W warstwie podstawowej tworzą ją zagospodarowanie turystyczne oraz dostępność komunikacyjna. Elementami infosfery turystycznej są systemy dystrybucji i rezerwacji, które według teorii ANT mogą wchodzić w niesocjologiczne relacje z elementami zagospodarowania czy dostępności komunikacyjnej
	Socjosfera Sfera relacji międzyludzkich, środowisko psychospołeczne człowieka. Relacje te mogą mieć różnorodny charakter (np. ekonomiczny, polityczny, kulturowy itp.)	Opisuje relacyjne podejście do przestrzeni i krajo-brazu turystycznego. Podobnie jak w przestrzeni w ogóle relacje te mogą mieć różnorodny charakter, ale w większości przypadków dotyczą relacji człowieka z innymi składowymi przestrzeni turystycznej
	Noosfera Sfera myśli, sfera działalności rozumu ludzkiego nieposiadająca zazwyczaj granic formalnych.	Obejmuje percepcyjno-mentalne i metaforyczne podejście do przestrzeni turystycznej (przestrzeń wirtualna, duchowa itp.)

Źródło: opracowanie autora z wykorzystaniem różnych źródeł.

Rys. 1. Płaszczyzny poznawcze przestrzeni w aspekcie interdyscyplinarności prowadzonych badań
Źródło: opracowanie autora na podstawie różnych źródeł

Rys. 2. Podstawowe etapy w analizie przestrzeni turystycznej
Źródło: opracowanie autora

Przestrzeń turystyczna jako swoista „konstrukcja kompleksowa” powinna być badana z jednoczesnym wykorzystaniem dwóch sfer określających jej istotę. Pierwsza z nich to badania o charakterze strukturalnym (z wykorzystaniem wspomnianych płaszczyzn poznawczych) odnoszące się do elementów ją tworzących. Znane są szerokie analizy dotyczące walorów i atrakcji turystycznych, zagospodarowania turystycznego (infrastruktury), ruchu turystycznego, które umożliwiają jej delimitację i określenie niektórych cech. Jednak dopiero badania relacji między wymienionymi składowymi pozwalają na pełne określenie jej charakteru (sfera relacyjna).

Niezależnie jednak od tego, która z dróg w procesie analitycznym zostanie wybrana, wszelkie podziały i klasyfikacje przestrzeni turystycznej powinny być poprzedzone zdefiniowaniem pojęcia i delimitacją jego granic, czyli określeniem zasięgu występowania (rys. 2).

Ważne jest, aby zachować zaproponowaną kolejność, bowiem tylko w takim przypadku można uniknąć pewnej przypadkowości czy intuicyjności dokonywanych podziałów. W dalszej części artykułu opisane zostaną wyróżnione etapy oraz przykłady zastosowań wynikające z przyjęcia określonych definicji, delimitacji i kryteriów klasyfikacji.

2. DEFINICJE PRZESTRZENI TURYSTYCZNEJ

Jednym z ważniejszych zagadnień większości dyscyplin wiedzy jest precyzyjne posługiwanie się aparatem pojęciowym, który ma ułatwiać jednakowe bądź podobne rozumienie określonego zjawiska lub procesu. O ile problem ten rozwiązało większość tzw. dyscyplin ścisłych, o tyle w literaturze dotyczącej nauk geograficznych istnieją liczne definicje, których autorzy próbują nazwać i określić to samo pojęcie lub zjawisko. Dotyczy to w mniejszym stopniu geografii fizycznej, a bardziej geografii społeczno-ekonomicznej, w tym geografii turystyki.

Pomimo powszechnego posługiwania się w literaturze przedmiotu pojęciem „przestrzeń turystyczna”, o czym świadczy liczna bibliografia, rozumienie go ma zazwyczaj intuicyjny charakter i tylko nieliczni autorzy podejmują próby sformalizowania zagadnienia poprzez konstruowanie definicji. W niniejszym artykule przyjęto za *Słownikiem języka polskiego* (2007), że definicja to zwięzłe określenie znaczenia pojęcia, sprecyzowanie jego treści w celu właściwego posługiwania się nim. Jest to jednoznaczna charakterystyka danego zjawiska (pojęcia) podająca jego cechy swoiste o charakterze identyfikującym i wyróżniającym. Taki opis sugeruje, że definicja powinna zawierać sformułowania, które pozwolą nie tylko na jednoznaczne rozumienie pojęcia, ale także na wyznaczenie jego granic, co w przypadku nauk zajmujących się przestrzenią jest niezwykle istotne.

Przyjrzyjmy się zatem najczęściej cytowanym w literaturze polskiej definicjom przestrzeni turystycznej i odpowiedzmy na pytanie: czym w świetle tych definicji jest przestrzeń turystyczna?

Jedną z pierwszych ogólnych definicji przestrzeni turystycznej zaproponowali J. WARSZYŃSKA i A. JACKOWSKI (1978) w opracowaniu *Podstawy geografii turystyki*. Zakładają oni, że przestrzeń turystyczna:

to część przestrzeni geograficznej i społeczno-ekonomicznej, w której zachodzą zjawiska turystyczne (WARSZYŃSKA, JACKOWSKI 1978).

Jej modyfikacja z roku 1986 w nieco większym stopniu doprecyzowuje pojęcie i mówi, że:

jest to część przestrzeni geograficznej (fizycznogeograficzna i społeczno-ekonomiczna), w której zachodzą zjawiska turystyczne (WARSZYŃSKA 1986).

Szkoda tylko, że autorzy nie określili tego, co jest rozumiane pod dość ogólnym pojęciem „zjawiska turystyczne”, pozostawiając decyzję czytelnikowi.

W roku 1995 na łamach czasopisma „Turystyka” opublikowana została definicja S. LISZEWSKIEGO, według którego

przestrzeń turystyczna jest funkcjonalnie wyróżniającą się podprzestrzenią przestrzeni geograficznej ro-

zumianej w sensie *largo*, to znaczy jako przestrzeń, na którą składają się elementy przyrodnicze (środowisko naturalne), trwałe efekty działalności ludzkiej w tym środowisku (środowisko kulturowe i gospodarcze), a także środowisko człowieka w rozumieniu społecznym (LISZEWSKI 1995).

Jest to definicja o charakterze funkcjonalnym, najczęściej przywoływana w polskiej literaturze przedmiotu. Jej uniwersalny charakter pozwala na szerokie zastosowanie nie tylko w badaniach geograficznych, ale także ekonomicznych, socjologicznych i innych. Przy czym spełniony musi być także warunek, że wspomniane trwałe efekty działalności ludzkiej przynajmniej częściowo wynikały z aktywności turystycznej człowieka. Nie wskazuje ona jednak wyraźnych cech (kryteriów), które pozwoliłyby na delimitację tak zdefiniowanej przestrzeni.

Jedną z „najmłodszych” jest definicja zaproponowana przez B. WŁODARCZYKA (2009), która mówi, że:

Przestrzeń turystyczna jest tą częścią przestrzeni geograficznej, w której występuje zjawisko ruchu turystycznego (WŁODARCZYK 2009).

Atrybutem obiektywnym zaprezentowanej definicji i delimitacji jest stwierdzenie, że jest ona częścią ogólnie rozumianej przestrzeni geograficznej, subiektywnym natomiast fakt konieczności występowania w tej przestrzeni człowieka turysty, uczestnika ruchu turystycznego, który nie tylko pozwala na jej delimitację (przestrzeń turystyczna obszaru), ale także poprzez podejmowanie określonych decyzji kształtuje własną, indywidualną przestrzeń aktywności turystycznej, stając się jej najważniejszym elementem (podmiotem).

3. DELIMITACJA PRZESTRZENI TURYSTYCZNEJ

U podstaw dalszych rozważań leży stwierdzenie, że o ile możemy wyobrazić sobie przestrzeń geograficzną bez człowieka, o tyle przestrzeni turystycznej z pominięciem człowieka delimitować nie można. Zatem jedynym warunkiem delimitacji jest człowiek turysta. Jednak takie podejście również nie rozwiązuje postawionego na wstępie rozdziału 2 pytania, bowiem przestrzeń turystyczna w świetle zaprezentowanych definicji jest wtórna w stosunku do takich pojęć, jak „turystyka” i „turysta” czy „ruch turystyczny”. W zależności od tego, jakie definicje tych pojęć zostaną przyjęte i kogo uznamy za turystę, tak delimitowana będzie przestrzeń turystyczna (LISZEWSKI 2013).

Według *Słownika języka polskiego* PWN (2007), „delimitacja” to szczegółowe określenie i wyznaczenie granicy tego, co delimitowane [a wcześniej zdefiniowane

– dop. autora]. Na podstawie przeprowadzonej analizy literatury najczęściej pojawiające się dookreślenia pojęcia oraz kryteria i warunki delimitacji przestrzeni turystycznej zakładają, że:

- warunkiem koniecznym i wystarczającym do zaklasyfikowania części przestrzeni geograficznej jako przestrzeni turystycznej jest ruch turystyczny, niezależnie od jego wielkości i charakteru (WŁODARCZYK 2009, 2011);
- najważniejszą składową tej przestrzeni są walory turystyczne, które umożliwiają podejmowanie określonych aktywności turystycznych (KOWALCZYK 2011);
- jedną z cech umożliwiających jej delimitację jest występowanie zagospodarowania turystycznego, którego wielkość i charakter pozwalają określić typ przestrzeni turystycznej oraz przyczyniają się do rozwoju określonych aktywności turystycznych (WŁODARCZYK 2009, KOWALCZYK, DEREK 2010, KOWALCZYK 2011);
- preferowane (obserwowane) formy aktywności turystycznej czy rekreacyjnej (zachowania turystów) w tej przestrzeni umożliwiają jej podział i klasyfikację (WŁODARCZYK 2009, STASIAK 2011).

Wszystkie przedstawione założenia wspomagają proces delimitacji przestrzeni turystycznej, której ostre „wypreparowanie” z ogólnej przestrzeni geograficznej jest czasami bardzo trudne ze względu na np. subiektywność waloryzacji turystycznych, sezonowość ruchu turystycznego, brak zagospodarowania turystycznego.

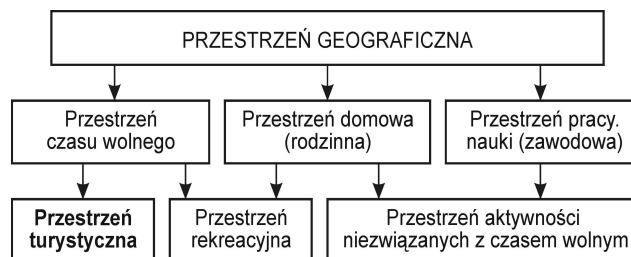
Tabela 2. Wybrane kryteria delimitacji przestrzeni turystycznej z ogólnej przestrzeni geograficznej

Delimitacja ze względu na	Kategorie podprzestrzeni turystycznych
Możliwości wykorzystania w celach turystycznych	przestrzeń nieturystyczna, potencjalna przestrzeń turystyczna, przestrzeń turystyczna
Czas wykorzystania turystycznego	ekumena turystyczna , subekumena turystyczna, anekumena turystyczna
Etapy rozwoju	przestrzeń przedturystyczna, nowa przestrzeń turystyczna , dojrzała przestrzeń turystyczna , stara przestrzeń turystyczna, przestrzeń postturystyczna
Zagospodarowanie czasu wolnego	przestrzeń rekreacyjna, przestrzeń turystyczna , przestrzeń aktywności, niezwiązanych z czasem wolnym

Źródło: opracowanie autora na podstawie B. WŁODARCZYK (2009).

Przyjmując kryterium zachowań w czasie wolnym przestrzeń geograficzną można podzielić na trzy zasadnicze podprzestrzenie, z których jedną stanowi przestrzeń turystyczna (rys. 3). Uzasadnione wydaje

się więc określenie sumy tych przestrzeni częściowych wspólnym mianem **przestrzeni czasu wolnego**, będącej znaczącą i wyraźnie identyfikowalną częścią ogólnej przestrzeni geograficznej. Możemy zatem przyjąć, że przestrzeń czasu wolnego to ta część przestrzeni geograficznej, w której odbywają się wszelkie aktywności związane z zagospodarowaniem (konsumpcją) czasu wolnego, z wyłączeniem tzw. przestrzeni „domowej”, czyli miejsca stałego zamieszkania (konkretnym adresem).

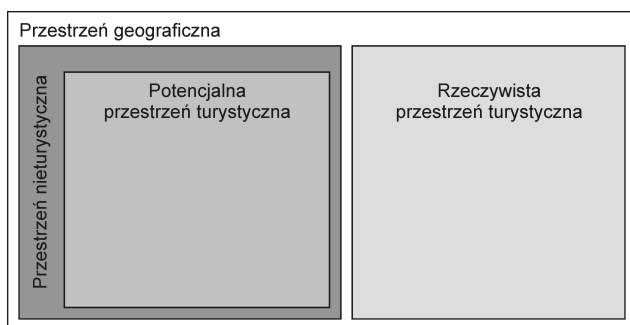

Rys. 3. Relacje między przestrzenią geograficzną, przestrzenią czasu wolnego oraz przestrzenią niezwiązaną z czasem wolnym człowieka
Źródło: B. WŁODARCZYK (2009)

Przyjmując, że przestrzeń turystyczna jest tą częścią przestrzeni geograficznej, która jest wykorzystywana turystycznie ogólną przestrzeń geograficzną można podzielić według możliwości realizowania w niej różnorodnych aktywności turystycznych (rys. 4). W przedstawionym założeniu poszczególne elementy przestrzeni geograficznej w kontekście wykorzystania ich do turystyki można określić następująco:

- **rzeczywista przestrzeń turystyczna** to ta część przestrzeni geograficznej, w której zachodzą zjawiska turystyczne (WARSZYŃSKA, JACKOWSKI 1978) (występuje ruch turystyczny), podejmowana jest aktywność turystyczna (WŁODARCZYK 2009) oraz istnieje zagospodarowanie turystyczne o różnym stopniu natężenia (KOWALCZYK 2011);
- **potencjalna przestrzeń turystyczna** to ta część przestrzeni geograficznej, która spełnia warunki szeroko rozumianej atrakcyjności turystycznej, jednak obecnie nie jest wykorzystywana do podejmowania aktywności turystycznej (brak ruchu turystycznego), np. ze względu na brak zagospodarowania turystycznego lub dostępności obszaru, posiada jednak potencjał mogący ujawnić się w określonych warunkach (geograficznych, politycznych, ekonomicznych, technologicznych itp.) lub poprzez podjęcie odpowiednich działań (aktywności);
- **przestrzeń nieturystyczna** to ta część przestrzeni geograficznej, która nie leży w sferze zainteresowań turystów (brak ruchu turystycz-

nego) ze względu na jej całkowitą niedostępność turystyczną; są to zazwyczaj obszary, które przy zachowaniu istniejącego ich stanu bądź funkcji, z przyczyn formalnych i nieformalnych, nie mogą być terenami aktywności turystycznej (np. obszary poligonów i inne tereny wojskowe, obszary niektórych zakładów przemysłowych, tereny skażone, wysypiska śmieci itp.).

Rys. 4. Podział przestrzeni geograficznej ze względu na możliwości wykorzystania do potrzeb turystycznych
Źródło: opracowanie autora na podstawie B. WŁODARCZYK (1999)

O ile rzeczywista przestrzeń turystyczna stale się poszerza, poprzez zawłaszczanie na potrzeby turystyki nowych obszarów, głównie tych, które dysponują odpowiednim potencjałem, o tyle przestrzeń nieturystyczna kurczy się, bowiem w sferze zainteresowań turystów pojawiają się miejsca i obszary, które jeszcze do niedawna nie były traktowane nawet jako potencjalnie możliwe do wykorzystania turystycznego (TANAŚ 2013).

Podobnie jak w przypadku przestrzeni geograficznej możemy wyróżnić trzy zasadnicze typy przestrzeni relacyjnie związanych z aktywnością turystyczną człowieka. Są to:

- **ekumena turystyczna**, tj. część przestrzeni geograficznej (turystycznej), która na potrzeby turystyczne wykorzystywana jest przez cały rok; charakteryzuje się ciągłością zjawiska ruchu turystycznego;
- **subekumena turystyczna**, czyli część przestrzeni geograficznej (turystycznej), która ze względu na charakter walorów lub zagospodarowania turystycznego na potrzeby turystyczne wykorzystywana jest sezonowo lub incydentalnie (eksploracja turystyczna); charakteryzuje ją sezonowość, nieciągłość lub sporadyczność ruchu turystycznego;
- **anekumena turystyczna**, tzn. część przestrzeni geograficznej, która nie jest wykorzystywana na potrzeby turystyczne (przestrzeń nieturystyczna); charakteryzuje ją brak zagospodarowania i ruchu turystycznego (WŁODARCZYK 2008).

Jednym ze sposobów definiowania oraz delimitowania przestrzeni turystycznej jest także wskazanie jej cech wyróżniających lub atrybutów. A. KOWALCZYK (2011), jako atrybuty przestrzeni turystycznej pozwalające na określenie jej charakteru oraz delimitację, wymienia położenie, wielkość i spójność oraz zmienność i trwałość.

4. KLASYFIKACJE PRZESTRZENI TURYSTYCZNEJ

Kolejnym etapem związanym z analizą przestrzeni jest jej podział (podziały), którego celem nie są tylko klasyfikacje będące wartością autoteliczną, ale także, a może przede wszystkim, uzyskanie bardziej dokładnego opisu, charakterystyki, oraz pokazanie struktury czy etapów jej rozwoju. Dobrze sporządzona **klasyfikacja** powinna mieć charakter systematycznego podziału czegoś (przedmiotów, zjawisk) według określonej zasady. Podział ten, mający zazwyczaj charakter logiczny, polega na wyróżnieniu elementów podrzędnych względem zjawiska (przedmiotu) dzielonego tak, aby suma wyróżnionych elementów dawała dzieloną całość, a ich zakresy wykluczały się wzajemnie (były rozłączne). Niezwykle istotne przy tym jest określenie **kryteriów podziału**, które powinny sprecyzować cechy i zasady podziału będących podstawą klasyfikacji.

Celem większości dokonywanych klasyfikacji jest **porządkowanie** (systematyzacja). W zależności od przyjętych kryteriów podziału polega ono na uszeregowaniu wydzielonych elementów w określonym porządku (np. logicznym, hierarchicznym, chronologicznym i chorologicznym). Jego efektem mogą być m.in.:

- **typologia**, będąca szeregowaniem i logicznym porządkowaniem elementów danego zbioru według zasady porównywania ich cech z cechami elementów uznanych za typy (realnie istniejące lub teoretyczne);
- **taksonomia**, oznaczająca porządkowanie zgodne z przyjętymi kryteriami i ściśle określonymi zasadami stosowanymi w systematyce przy opisie i nazewnictwie;
- **periodyzacja**, odzwierciedlająca się w podziałach na okresy, fazy, epoki, etapy występujące po sobie, często rozdzielone ważnymi wydarzeniami stanowiącymi kamienie milowe w rozwoju.

Zaprezentowane w tab. 3 wybrane kryteria klasyfikacji przestrzeni turystycznej wpisują się zazwyczaj w pierwszy lub trzeci rodzaj wymienionych sposobów systematyzacji, bowiem taksonomia, jako działanie

wymagające określenia bardzo specyficznych zasad i sposobów postępowania, charakterystyczna jest bardziej dla nauk biologicznych niż geograficznych.

Tabela 3. Wybrane kryteria klasyfikacji przestrzeni turystycznej z ogólnej przestrzeni geograficznej

Klasyfikacja ze względu na	Kategorie podprzestrzeni turystycznych
Podmiot prowadzonych rozważań (podejście badawcze)	przestrzeń turystyczna człowieka (indywidualna, grupowa) przestrzeń turystyczna obszaru (miejsca, regionu, kraju, kontynentu, świata)
Sposoby pojmowania (postrzegania)	realna percepcyjno-mentalna wirtualna duchowa
Etapy zainteresowania przestrzenią	przestrzeń akcji przestrzeń aktywności
Etapy poznawania	eksploracji penetracji segregacji specjalizacji
Sposób zawłaszczania, zagospodarowania i użytkowania przestrzeni	przestrzeń aktywności turystycznej: eksploracji penetracji kolonizacji urbanizacji asymilacji
Strefę krajobrazową	przestrzeń turystyczna: nadmorska pojezierna nizinna wyżynna górska inna
Specyfikę osadniczą obszaru, na którym obserwuje się zjawisko ruchu turystycznego	miejska podmiejska wiejska inna
Pełnione funkcje i dominujący charakter ruchu turystycznego	przestrzeń turystyki: wypoczynkowej poznawczej aktywnej kulturowej biznesowej innej
Dominujący sektor gospodarki turystycznej	formalna przestrzeń turystyczna nieformalna przestrzeń turystyczna

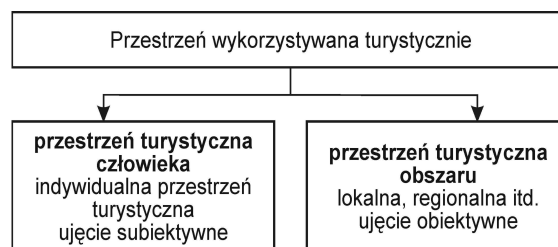
Źródło: opracowanie autora na podstawie m.in. H. ALDSKOGIUS (1977), M. OPPERMAN (1993), S. LISZEWSKI (1995), A. KOWALCZYK (2000), B. WŁODARCZYK (2009).

Przedstawione w tab. 3 kryteria klasyfikacji prawdopodobnie nie wyczerpują wszystkich możliwości, bowiem zamierzeniem autora było pokazanie jedynie tych, które najczęściej są przywoływane w polskiej literaturze przedmiotu. W dalszej części artykułu zaprezentowane zostaną wybrane podziały i klasyfikacje ze wskazaniem na ich przydatność do lepszego zrozumienia istoty przestrzeni turystycznej.

Przestrzeń turystyczna nie jest pojęciem jednorodnym, co zostało zauważone przez licznych autorów (MEYER 2004, LISZEWSKI, BACZWAROW 1998, LISZEWSKI 1995, 2005, STACHOWSKI 1993, OPPERMAN 1993, MIOSEC 1976 i in.). Generalnie przestrzeń turystyczną można badać przyjmując dwa główne podejścia.

Po pierwsze przestrzeń można analizować i charakteryzować w kategoriach percepcyjno-psychologicznych nierozdzielnie związanych z człowiekiem turystą. Wybranie tej drogi rozumowania doprowadza jednak do uzyskania obrazu subiektywnego, obciążonego nieścisłościami związanymi z wielością przestrzeni cząstkowych oraz niemożliwością dokonania całkowitej syntezy zjawiska. Badając bowiem zazwyczaj wybranych przedstawicieli określonej populacji, nie możemy poprzez uogólnienie przyjąć, że suma zbadanych i scharakteryzowanych przestrzeni indywidualnych jest pełnym (całkowitym) odzwierciedleniem przestrzeni całej zbiorowości.

Po drugie, badając przestrzeń turystyczną można ją traktować w kategoriach miejsca – obszaru, na którym zachodzą zjawiska turystyczne (aktywność turystyczna, działania na rzecz turystyki). Takie podejście cechuje znaczny obiektywizm, gdyż analiza i charakterystyka tak rozumianej przestrzeni może być przeprowadzona przez obserwatora zewnętrznego w określonych ramach terytorialnych umożliwiających szczegółową analizę oraz syntezę (m.in. LATOSIŃSKA 1998, 2006, WŁODARCZYK 2009, KOWALCZYK 2011).

Rys. 5. Jedna przestrzeń, dwa ujęcia – podejścia badawcze związane z przestrzenią turystyczną
Źródło: opracowanie autora

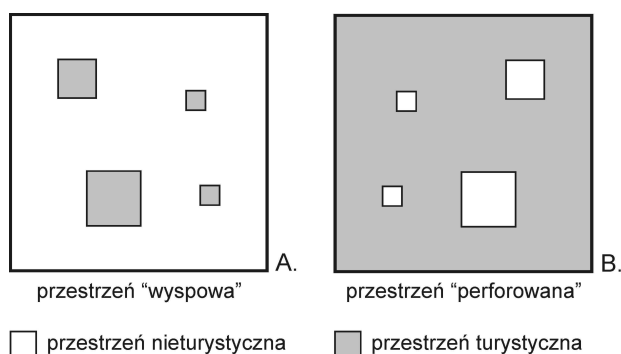
Jednym z zasadniczych rozróżnień widocznych w literaturze związanych z klasyfikacjami przestrzeni turystycznej (rys. 5 i 6) jest jej podział na:

- **przestrzeń turystyczną człowieka**, czyli indywidualną przestrzeń turystyczną, będącą sumą miejsc/obszarów odwiedzanych przez konkretnego turystę (lub grupę turystów); pomijając korytarze tranzytowe, przestrzeń ta ma bardzo często charakter „wyspowy”, ponieważ zazwyczaj jest zbiorem odległych miejsc/obszarów;
- **przestrzeń turystyczną obszaru**, będącą zbiorem miejsc (obszarów) i procesów w nich za-

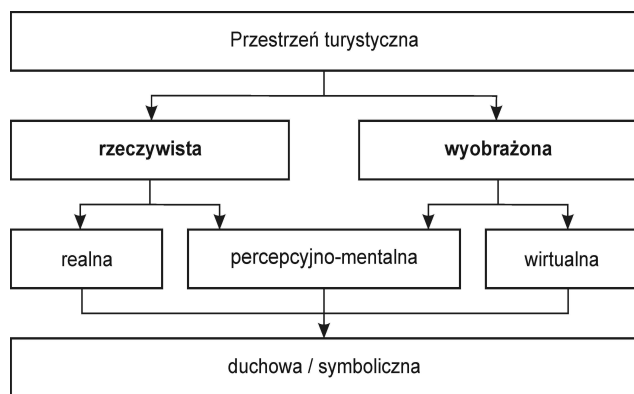
chodzących, w których obserwuje się różnorodne aktywności turystyczne (także przestrzeń turystyczną regionu, terytorium, miasta itp.).

Analizując przestrzeń turystyczną z punktu widzenia człowieka można mówić także o:

- przestrzeni **użytkowanej indywidualnie** (obiektywnej, dającej się opisać empirycznie);
- przestrzeni **postrzeganej indywidualnie** (subiektywnej, będącej swoistym wyobrażeniem powstającym na podstawie wcześniejszych doświadczeń).

Rys. 6. Charakter przestrzeni w zależności od przyjętego podejścia badawczego
A - struktura „wyspowa” charakterystyczna dla indywidualnej przestrzeni turystycznej, B - struktura „perforowana” charakterystyczna dla przestrzeni turystycznej obszaru
Źródło: opracowanie autora

Rys. 7. Kategorie kognitywne przestrzeni turystycznej według S. LISZEWSKIEGO (2006) i B. WŁODARCZYKA (2009)

Badania dowodzą, że o indywidualnej przestrzeni turystycznej (w ujęciu subiektywnym) można mówić zarówno w odniesieniu do jednostki, jak i do określonej grupy (np. społecznej, zawodowej, towarzyskiej), wyodrębnionej na podstawie różnych kryteriów uzależnionych od celu studiów. Potwierdzają to m.in. badania podejmowane w Polsce (m.in. LATOŚIŃSKA 1998, KOWALCZYK-ANIÓŁ 2007). Tak przeprowadzona klasyfikacja nie dotyczy jedynie sposobu pojmowania przestrzeni turystycznej, ale określa tak-

że dwa podstawowe podejścia badawcze związane z poruszonym zagadnieniem.

Zaprezentowane koncepcje pozwalają na określenie podstawowych płaszczyzn pojmowania, a w efekcie rodzajów przestrzeni turystycznej (przestrzeni turystycznych?) (rys. 7). Terminologia i zakres merytoryczny głównych kategorii kognitywnych przestrzeni turystycznej przyjęte zostały za S. LISZEWSKIM (2006), ale wyróżnione w nich rodzaje przestrzeni można sklasyfikować nieco inaczej.

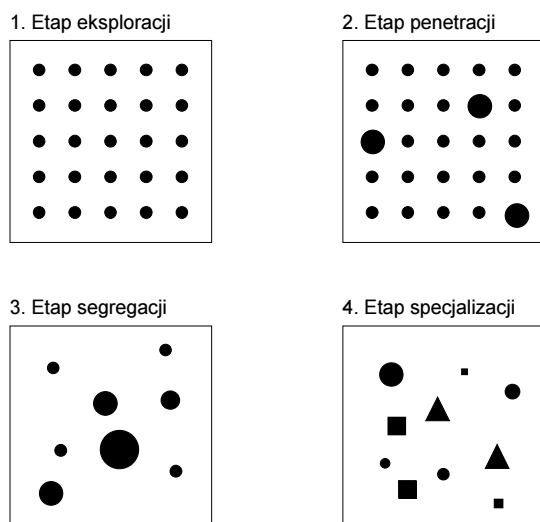
Autor stosuje różne wymiary (poziomy, rodzaje) pojmowania terminu „przestrzeń turystyczna” (WŁODARCZYK 2009), w wyniku czego jest ona:

- 1) **realna** – rzeczywista, konkretna, doświadczona i stanowi zbiór będący sumą miejsc/obszarów odwiedzonych przez turystę (lub grupę turystów). Tak zdefiniowana przestrzeń ma w większości przypadków charakter nieciągły („wyspowy”), a jej wielkość i charakter zdeterminowane są m.in. przez preferencje i możliwości turysty;
- 2) **percepcyjno-mentalna** – uświadomiona, doświadczona, zapamiętana, przyswojona. W stosunku do przestrzeni realnej jest zbiorem niepełnym (ze względu na istnienie tzw. przestrzeni odrzuconej, niezapamiętanej), zazwyczaj zhierarchizowanym pod względem znaczenia (przestrzeń ważna – mniej ważna – nieważna) i wartości (przydatna – mniej przydatna – nieprzydatna) oraz zniekształconym po przejściu przez różne filtry percepcji (wyobrażenia, oczekiwania, preferowany system wartości itp.). Jest zbiorem wyobrażeń wytworzonym na podstawie wcześniejszych doświadczeń;
- 3) **wirtualna** – nierzeczywista, ale teoretycznie możliwa do zaistnienia albo istniejąca, ale nie w danym miejscu lub czasie w odniesieniu do podmiotu (w tym przypadku jest nim turysta). Jest zbiorem wyobrażeń na temat obszarów potencjalnej aktywności turystycznej wytworzonym na podstawie źródeł wtórnych, zewnętrznych niebędących bezpośrednim doświadczeniem turysty (np. przewodniki, Internet, mapy turystyczne itp.), często zafałszowana w wyniku nieuczciwych praktyk marketingowych;
- 4) **duchowa** – będąca wytworem umysłu, myśli, uczuć, odnosząca się do życia wewnętrznego turysty, będąca wypadkową (pochodną) przestrzeni realnej, percepcyjnej i wirtualnej, ale niemająca granic formalnych. Jest wyrazem systemu wartości preferowanych przez człowieka związanych z jego aktywnością turystyczną (w kategoriach filozoficznych). W tym przypadku możemy mieć do czynienia z symbolicznym postrzeganiem przestrzeni turystycznej (koja-

zenie konkretnych przestrzeni z określonymi symbolami): np. Karkonosze (Sudety) – Śnieżka, Kraków – Wawel, Tatry – Giewont, Kasprowy Wierch – Zakopane. Tak zdefiniowana przestrzeń duchowa nie musi być jednoznacznie utożsamiana z przestrzenią *sacrum* rozumianą w kategoriach religijnych.

Jak już wcześniej zaznaczono, wybór formy aktywności turystycznej, a tym samym tworzenia indywidualnej przestrzeni turystycznej, zdeterminowany jest wieloma czynnikami, do których należą m.in.: cechy społeczno-ekonomiczne jednostki i rodziny, historia zamieszkania, system preferencji związanych z aktywnością turystyczną, a także indywidualne wyobrażenie miejsca docelowego na podstawie dostępnych informacji (ALDSKOGIOUS 1977). W momencie podjęcia decyzji związanej z preferowanymi formami aktywności turystycznej nieograniczona dotychczas potencjalna przestrzeń turystyczna ogranicza się do tzw. **przestrzeni akcji** (przestrzeni działania). Przestrzeń akcji wyznacza zbiór potencjalnych miejsc/obszarów (możliwości), w których realizować można wybrane wcześniej (preferowane) formy aktywności turystycznej.

Wybór miejsca (miejsc, obszarów, terytoriów) docelowego, czyli tzw. **przestrzeni aktywności** (działalności), determinuje jego dostępność dla określonego człowieka, jego rodziny czy grupy społecznej. Dostępność ta pojmowana jest nie tylko w znaczeniu dosłownym, tj. np. fizycznej odległości od miejsca zamieszkania (dostęp do różnych środków transportu), ale także jako dostępność czasowa (tę wyznaczają zasoby wolnego czasu, jakimi dysponuje turysta), ekonomiczna, która zależy od jego możliwości finansowych oraz dostępność percepcyjno-psychologiczna.

Rys. 8. Graficzna ilustracja etapów poznawania przestrzeni turystycznej według A. KOWALCZYKA (2000)

Analiza literatury przedmiotu umożliwia także dokonanie klasyfikacji przestrzeni, których podstawą jest jej zmienność w czasie. Przykładem takiego podziału są wyróżnione przez A. KOWALCZYKA (2000) etapy poznawania przestrzeni turystycznej (rys. 8).

Rozbudowaną i szczegółową klasyfikację o charakterze typologicznym zaproponował także S. LISZEWSKI (1995), który stwierdza, że różnorodne przejawy aktywności turystycznej człowieka mogą doprowadzić do powstania pięciu typów przestrzeni turystycznej. Charakter działalności turystycznej oraz stopień przekształcania przez nią przestrzeni geograficznej mogą być podstawą do wyróżnienia takich (pod)typów przestrzeni, jak:

- 1) **przestrzeń eksploracji turystycznej** – będącą tą częścią przestrzeni geograficznej, która użytkowana jest w pełnej koegzystencji turysty odkrywcy (mała skala ruchu turystycznego) ze środowiskiem przyrodniczym, a występujące formy aktywności turystycznej nie pozostawiają trwałego zainwestowania turystycznego;
- 2) **przestrzeń penetracji turystycznej** – będącą tą częścią przestrzeni geograficznej, którą turysta (często masowy) odwiedza głównie w celach poznawczych lub (rzadziej) w celach krótkotrwałego wypoczynku. Podprzestrzeń ta, zarówno w swojej sferze przyrodniczej, jak i kulturowej, jest zagospodarowana turystycznie w stopniu ułatwiającym turyście jedynie poznanie lub krótkotrwały pobyt;
- 3) **przestrzeń asymilacji turystycznej** – tworzą ją te obszary osadnictwa wiejskiego, na których odbywa się wypoczynek w odpowiednio przystosowanych lub zaadaptowanych zagrodach rolników, a turyści wypoczywając wchodzą w bezpośredni kontakt z miejscową ludnością. Jest to ta część przestrzeni, w której aktywność turystyczna najbardziej przystosowuje się do miejscowego środowiska, nie tworząc nowych form zagospodarowania turystycznego, a bardzo często wzbogacając je o nowe wartości kulturowe. Są to zazwyczaj obszary wiejskie o charakterze wsi letniskowych czy agroturystycznych;
- 4) **przestrzeń kolonizacji turystycznej** – ta część przestrzeni geograficznej, na której dokonuje się trwałe zagospodarowanie turystyczne, głównie pod postacią „drugich domów” i ośrodków wypoczynkowych. Jest to najczęściej przestrzeń obca krajobrazowo i organizacyjnie w stosunku do regionów geograficznych, w których powstaje, a ze względu na swoją skalę jest najczęściej „agresywna” w stosunku do obszarów otaczających. W przypadku kolonizacji turystycznej możemy wyróżnić jej dwie odmiany: „przez turystów” oraz „dla turystów”;

Tabela 4. Charakterystyka typów przestrzeni turystycznej według S. LISZEWSKIEGO (1995)

Typ przestrzeni	Cechy charakterystyczne			
	natężenie ruchu turystycznego	zagospodarowanie turystyczne	główna funkcja turystyczna	wpływ działalności turystycznej na środowisko naturalne
Eksploracji	minimalne	brak	poznawcza	nieszkodliwa
Penetracji	zróżnicowane od małego do masowego	niewielkie	poznawczo-wypoczynkowa	uciążliwa
Asymilacji	średnie	średnie	wypoczynkowo-poznawcza	obojętna
Kolonizacji	duże	duże	wypoczynkowa	przekształcająca (szkodliwa)
Urbanizacji	średnie	duże	mieszkaniowa	degradująca

Źródło: opracowanie autora.

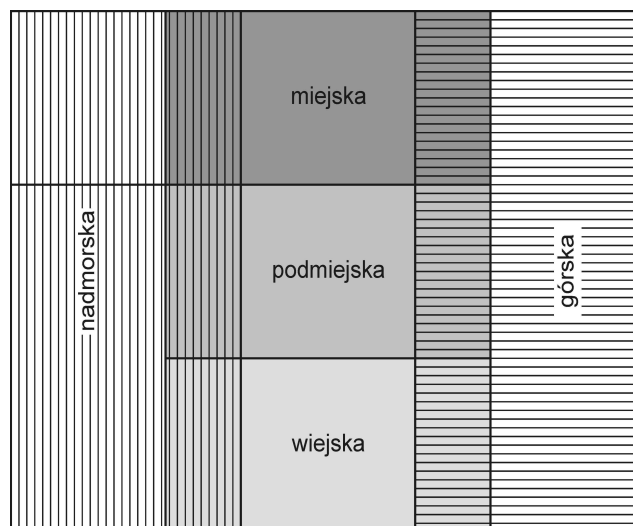
- 5) **przestrzeń urbanizacji turystycznej** – ta część przestrzeni geograficznej, która zaczyna kształtować się w ostatniej fazie kolonizacji turystycznej, a jej wyróżnikiem jest osiedlanie się w niej na stałe mieszkańców miast uprzednio wykorzystujących ją turystycznie.

Przedstawione typy przestrzeni (z wyjątkiem podprzestrzeni asymilacji) mogą mieć charakter hierarchiczny ze względu na poziom zagospodarowania turystycznego oraz na zachodzące w nich procesy, dzięki którym mogą występować bezpośrednio po sobie (tab. 4). Wyjmując z podziału przestrzeń asymilacji, wyróżnione w tej klasyfikacji typy przestrzeni turystycznej można traktować także jako etapy w jej rozwoju (WŁODARCZYK 2009), nawiązując do innych koncepcji o charakterze periodyzacji: np. cyklu życia obszaru turystycznego R. BUTLERA (1980) czy wspomnianych wcześniej etapów jej poznawania A. KOWALCZYKA (2000).

Podstawą dalszej analizy będzie próba określenia wzajemnych relacji między wyróżnionymi typami przestrzeni turystycznej. Relacje te można rozpatrywać na dwóch płaszczyznach. Biorąc pod uwagę jedynie stopień organizacji przestrzeni, którego elementem może być np. natężenie zagospodarowania turystycznego oraz pełnione przez obszar funkcje, można założyć, że całą przestrzeń turystyczną lub jej fragment można podzielić bez reszty, identyfikując w niej wszystkie lub niektóre wymienione wcześniej typy. Tak zdelimitowane obszary, mające zazwyczaj różną powierzchnię, mogą graniczyć ze sobą lub tworzyć rozproszone enklawy w ogólnej przestrzeni geograficznej. Jednym z problemów, który może wystąpić podczas delimitacji może być brak możliwości wytyczenia jednoznacznych (ostrych) granic pomiędzy poszczególnymi typami przestrzeni.

Przestrzeń turystyczna nie jest jednorodna, co zostało zauważone już przez licznych autorów (COHEN 1984, LISZEWSKI 1995, OPPERMANN 1993, KOWALCZYK 2011 i in.). W koncepcji niemieckiego geografa M. OP-

PERMANNA (1993), mającej charakter funkcjonalno-ekonomiczny (wskazanie dominującego sektora gospodarki turystycznej), przestrzeń turystyczna podzielona została na dwie części: **formalną** – zawierającą wszystkie zinstytucjonalizowane elementy zagospodarowania turystycznego oraz przejawy działań na rzecz turystyki, **nieformalną** – obejmującą wszelkie nieinstytucjonalne (niesieciowe, niekorporacyjne itd.) działania i formy zagospodarowania. Zmiana charakteru tych przestrzeni (sektorów), wynikająca ze zmian zachodzących w gospodarce turystycznej, w opinii autora koncepcji (OPPERMANN 1993), może być dynamiczna, wyznaczająca swoiste fazy rozwoju przestrzeni.

Rys. 9. Graficzna ilustracja klasyfikacji przestrzeni turystycznej dokonanej z uwzględnieniem położenia (strefy krajobrazowej) oraz charakteru według J.M. DEWAILLY'EGO i E. FLAMENTA (2000)

Przedstawione przykłady podziałów były klasyfikacjami jednocechowymi, ale możliwe są także podziały biorące pod uwagę dwie lub więcej cech. Ta-

kie klasyfikacje (typologie) prowadzą zazwyczaj do wyróżnienia większej liczby zbiorów o mniejszej liczbie elementów, a granice między nimi częściej mogą być nieostre. Egzemplifikacją zastosowania dwóch cech jest model porządkujący przedstawiony przez J.M. DEWAILLY'EGO i E. FLAMENTA (2000), którzy w prosty sposób dzielą szeroko rozumianą przestrzeń rekreacyjną (turystyczną) według czytelnych kryteriów związanych z jednej strony z położeniem konkretnego obszaru, z drugiej z charakterem jednostek osadniczych (rys. 9). Klasyfikacja ta (składną niepełną, bowiem nie uwzględnia innych niż nadmorskie i górskie strefy krajobrazowe), wyróżniająca sześć różnych typów przestrzeni, z uwagi na swoją czytelność zawiera znaczący walor dydaktyczny i może być podstawą dalszych działań typologiczno-klasyfikacyjnych. W przypadku przyjęcia do klasyfikacji większej liczby stref krajobrazowych można uzyskać odpowiednio większą liczbę wyróżnionych typów.

		PRZESTRZEŃ TURYSTYCZNA		Przestrzeń nieturystyczna (przedturystyczna lub posturystyczna)
		stara	nowa	
AKTYWNOŚĆ TURYSTYCZNA (forma turystyki)	nowa	stare przestrzenie "odkrywane" lub "ożywiane" przez nowe formy turystyki lub nowa forma w starej przestrzeni	nowe przestrzenie "odkrywane" poprzez nowe formy turystyki lub nowa forma w nowej przestrzeni	↓
	tradycyjna	tradycyjne, "klasyczne" przestrzenie turystyczne lub tradycyjna forma w starej przestrzeni	nowe przestrzenie "odkrywane" poprzez tradycyjne formy turystyki lub tradycyjna forma w nowej przestrzeni	
	brak	→		<i>Terra incognita turistica</i> przestrzenie nieznanne turystyce (nieodkryte dla turystyki) anekumena turystyczna

Rys. 10. Zastosowanie dwóch cech do klasyfikacji przestrzeni turystycznej, tzw. kryterium kombinowane według A. STASIĄKA (2011) – zmienione i uzupełnione

Innym przykładem może być wykorzystanie cech o charakterze dynamicznym (periodyzującym) oraz form aktywności turystycznej, ewentualnie form turystyki (lub ich braku) (rys. 10). Przy takim połączeniu cech będących podstawą klasyfikacji otrzymujemy także oryginalną kategorię przestrzeni nieznaną turystyce lub nieodkrytych dla turystyki (*terra incognita turistica*). W zależności od konkretnych potrzeb takich podziałów, łączących dwie lub więcej cech, można stworzyć bardzo dużo klasyfikacji. Należy jednak pamiętać, że im bardziej szczegółowe kryteria klasyfikacji zostaną zastosowane, tym bardziej wnikliwej charakterystyki będą wymagały wyróżnione typy.

5. PODSUMOWANIE

Zaprezentowane rozważania nie miały na celu proponowania jedynej słusznej definicji przestrzeni turystycznej, ale wskazanie potrzeby precyzyjnego jej definiowania, bowiem tylko wtedy można dokonać dokładnej delimitacji, a w dalszej kolejności szczegółowych podziałów i klasyfikacji oraz charakterystyki (opisu tej przestrzeni). Zdaniem autora przeprowadzone analizy upoważniają do następujących stwierdzeń końcowych:

- 1) przestrzeń turystyczna jako funkcjonalnie wyróżniająca się część przestrzeni geograficznej powinna być badana na wszystkich płaszczyznach poznawczych;
- 2) w zależności od konkretnego problemu badawczego dopuszczalne jest współwystępowanie różnych definicji, pod warunkiem zachowania w nich istoty przestrzeni turystycznej, za którą autor uważa ruch turystyczny (aktywność turystyczną);
- 3) tworzone definicje, delimitacje, a także podziały i klasyfikacje powinny mieć nie tylko charakter dywagacji teoretycznych, ale także przyczyniać się do lepszego zrozumienia istoty pojęcia oraz lepszego gospodarowania przestrzenią turystyczną;
- 4) w większości przypadków zaletą podziałów i klasyfikacji jest ich cecha porządkująca;
- 5) wielość cech opisujących przestrzenie turystyczne pozwala na stosowanie zarówno prostych kryteriów klasyfikacji, dających w efekcie podziału sumę rozłącznych elementów, jak i skomplikowanych klasyfikacji wielocechowych o charakterze typologicznym.

Biorąc pod uwagę ujęcie podmiotowe delimitacji przestrzeni turystycznej (tzn., że warunkiem koniecznym i wystarczającym do jej delimitacji jest ruch turystyczny) możemy przyjąć, że podziały i klasyfikacje nie są niezbędne. Jednakże w szczegółowych rozważaniach, w zależności od potrzeb, powinna nastąpić operacjonalizacja definicji i delimitacji, a co za tym idzie także ewentualnych podziałów (klasyfikacji), które będą prowadzić do lepszego zrozumienia pojęcia oraz zjawisk i procesów zachodzących w przestrzeni turystycznej.

BIBLIOGRAFIA

- ALDSKOGIUS H., 1977, *A conceptual framework and Swedish case study of recreational behavior and environmental cognition*, „Economic Geography”, 53, 2, s. 163–183.
- BUTLER R.W., 1980, *The concept of the tourist area cycle of evolution; implications for management of resources*, „Canadian Geographer”, 24, s. 5–12.

- COHEN E., 1984, *The Sociology of Tourism. Approaches, Issues and findings*, „Annual Review in Anthropology”, 10, s. 173–192.
- DEWAILLY J.-M., FLAMENT E., 2000, *Le tourisme*, Campus Géographie, SEDES, ss. 192.
- KOWALCZYK A., 2000, *Geografia turystyki*, Wyd. Naukowe PWN, Warszawa, ss. 287.
- KOWALCZYK A., DEREK M., 2010, *Zagospodarowanie turystyczne*, Wyd. Naukowe PWN, Warszawa, ss. 400.
- KOWALCZYK A., 2011, *Geograficzne aspekty przestrzeni turystycznej (nowe spojrzenie na koncepcję przestrzeni turystycznej)*, [w:] M. Durydiwka, K. Duda-Gromada (red.), *Przestrzeń turystyczna. Czynniki, różnorodność, zmiany*, Uniwersytet Warszawski, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych, s. 29–38.
- KOWALCZYK-ANIOL J., 2007, *Rozwój przestrzeni urlopowo-wakacyjnej rodzin studentów Uniwersytetu Łódzkiego*, „Szlakami Nauki” 34, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź, ss. 131.
- LATOSIŃSKA J., 1998, *Przestrzeń urlopowo-wakacyjna pracowników wyższych uczelni Łodzi*, „Szlakami Nauki” 27, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź, ss. 159.
- LATOSIŃSKA J., 2006, *Przestrzeń turystyczna – jedno pojęcie dwa znaczenia. Rozważania na temat indywidualnej przestrzeni turystycznej*, „Turystyka”, 16, 2, s. 93–98.
- LEIPER N., 1979, *The Framework of Tourism*, „Annals of Tourism Research”, 6, 4, s. 390–407.
- LISZEWSKI S., 1995, *Przestrzeń turystyczna*, „Turystyka”, 5, 2, s. 87–103.
- LISZEWSKI S., BACZWAROW M., 1998, *Istota i właściwości przestrzeni rekreacyjno-turystycznej*, „Turystyka”, 8, 1, s. 39–67.
- LISZEWSKI S., 2005, *Przestrzeń turystyczna w ujęciu podmiotowym. Przyczynek do dyskusji o przestrzeni w geografii*, [w:] *Geografia jako nauka o przestrzeni, środowisku i krajobrazie*, t. 1: Podstawowe idee i koncepcje w geografii, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź, s. 50–60.
- LISZEWSKI S., 2006, *Przestrzeń turystyki i ich transformacja we współczesnym świecie*, „Turystyka”, 16, 2, s. 7–20.
- LISZEWSKI S., 2013, *Treści, formy, przestrzenie i klasyfikacje turystyki (artykuł dyskusyjny)*, [w:] R. Wiluś, J. Wojciechowska (red.), *Nowe–stare formy turystyki w przestrzeni*, „Warsztaty z Geografii Turystyki”, 3, Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, s. 9–20.
- MACCANNEL D., 2002, *Turysta. Nowa teoria klasy próżniaczki*, Muza, Warszawa, ss. 315.
- MEYER B., 2004, *Turystyka jako ekonomiczny czynnik kształtowania przestrzeni*, *Rozprawy i Studia*, 545 (DCXIX), Uniwersytet Szczeciński, Szczecin, ss. 436.
- MIOSECC J.M., 1976, *Elements pour une theorie de l'espace touristique*, „Centre des Hautes Etudes Touristiques”, ser. C, 36, Aix-en-Provence, ss. 62.
- OPPERMANN M., 1993, *Tourism Space in Developing Countries*, „Annals of Tourism Research”, 20, 3, s. 535–556.
- PREOBRAŻEŃSKI V.S., VEDENIN Y.A., ZORIN I.V., 1975, *Geograficzne aspekty konstruowania rekreacyjnych systemów*, Izv. AN USSR, ser. Geografia, 1.
- Słownik języka polskiego*, 2007, M. Bańko (red.), Wyd. Naukowe PWN, Warszawa.
- STACHOWSKI J., 1993, *O pojmowaniu przestrzeni w geografii turystyki*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Geografia” XXIV, Nauki Matematyczno-Przyrodnicze, 82, Toruń, s. 171–180.
- STASIAK A., 2011, *Współczesne przestrzenie turystyczne*, [w:] M. Durydiwka, K. Duda-Gromada (red.), *Przestrzeń turystyczna. Czynniki, różnorodność, zmiany*, Uniwersytet Warszawski, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych, s. 39–52.
- TANAŚ S., 2013, *Tanatoturystyka. Od przestrzeni śmierci do przestrzeni turystycznej*, Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, ss. 224.
- URRY J., 2007, *Spojrzenie turysty*, Wyd. Naukowe PWN, Warszawa, s. 279.
- WARSZYŃSKA J., JACKOWSKI A., 1978, *Podstawy geografii turystyki*, PWN, Warszawa, ss. 333.
- WARSZYŃSKA J., 1986, *Problemy badawcze geografii turystyki*, „Folia Geographica”, ser. Geographia Oeconomica, 19, s. 59–63.
- WŁODARCZYK B., 1999, *Przemiany form aktywności turystycznej – przykład krawędzi Wyżyny Łódzkiej*, „Szlakami Nauki”, 29, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź, ss. 194.
- WŁODARCZYK B., 2009, *Przestrzeń turystyczna. Istota, koncepcje, determinanty rozwoju*, Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, ss. 268.
- WŁODARCZYK B., 2011, *Przestrzeń turystyczna – kilka słów o istocie pojęcia*, [w:] M. Durydiwka, K. Duda-Gromada (red.), *Przestrzeń turystyczna. Czynniki, różnorodność, zmiany*, Uniwersytet Warszawski, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych, Warszawa, s. 15–28.

